

Citation:

Boguska, A. (2017). Oświecenie w Chorwacji – zmiana paradygmatu? Od zubażającego monomitu do wyzwalającej polimityczności. *Slavia Meridionalis*, 17. <https://doi.org/10.11649/sm.1402>

Anna Boguska

Instytut Sławistyki
Polskiej Akademii Nauk

Oświecenie w Chorwacji – zmiana paradygmatu? Od zubażającego monomitu do wyzwalającej polimityczności¹

Monomit chorwackiego oświecenia

Strawna jest polimityczność, szkodliwa jest monomityczność. Kto polimitycznie – żyjąc i opowiadając – uczestniczy w wielu historiach, ten zawsze jednej historii zawdzięcza wolność od każdej innej historii et vice versa, co dotyczy także dalszych interferencji wielorako skrzyżowanych; kto monomitycznie – żyjąc i opowiadając – może i musi uczestniczyć tylko w jednej jedynej historii, ten nie ma tej wolności: jest całkowicie przez nią – by tak rzec, przez monomityczne zrównanie w uwikłaniu – bez reszty pochłonięty (Marquard, 1994, s. 102).

Ten pozornie niemający związku z problematyką chorwackiego oświecenia (czy może oświecenia w Chorwacji, aby nierozsądnie nie sugerować mnogości

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego pt. „Idee wędrowne na słowiańskich Bałkanach (XVIII–XX w.)”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, nr projektu 2014/13/B/HS2/01057.

This work was supported by a grant from National Science Centre in Poland (decision No. 2014/13/B/HS2/01057).

Competing interests: the author is a member of the Editorial Team of this journal.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2017.

bytów) postulat niemieckiego filozofa Oda Marquarda, poprzez który wyraża on potrzebę funkcjonowania jednostki w świecie wielu mitów/historii/narracji², jak można przypuszczać, nie pojawia się przypadkowo. Nie tyle jednak odnosi się on do samego oświecenia, co do dyskursu, jaki wokół niego się toczy na lokalnym chorwackim „podwórzu” nade wszystko w XX wieku. W swoim głównym nurcie – to moja podstawowa teza – przybiera on kształt zubażającego chorwacką rzeczywistość XVIII wieku monolitu.

Kształtowany jest on w przeważającej mierze na łamach narodowych i niekiedy regionalnych syntez historycznoliterackich³, które, jak zaznaczają Goranka Šutalo i Davor Dukić, odgrywają determinującą rolę: „u prenośeniu književnopovijesnog znanja i oblikovanju kulturnog pamćenja putem kanonizacije pisaca i djela”⁴ (Šutalo & Dukić, 2014, s. 93). Jego zręb treściowy powstaje na samym początku ubiegłego stulecia w opracowaniu Branka Vodnika (1913) *Povijest hrvatske književnosti (Historia chorwackiej literatury)* i opiera się na mniemaniach, że: 1) centrum oświeceniowe w Chorwacji stanowiła północna część kraju (głównie Slawonia), 2) chorwacką kulturę literacką XVIII wieku charakteryzowało nieprzyjęcie radykalnego, tj. deistycznego i ateistycznego oświecenia, 3) literatura świecka współistniała z pisarstwem religijno-dydak-

² Odo Marquard szeroko definiuje pojęcie mitu, pozwalając na synonimiczne użycie wskazanych wyżej terminów: „«*Mythophilos*» – tym słowem określa siebie Arystoteles – to ktoś taki, kto chętnie słucha historii: codziennej gadaniny, legend, baśni, sag, epepei, opowieści podróźniczych, bajek, powieści kryminalnych i tym podobnych historii. Mity – to stwierdzenie elementarne – są bowiem właśnie: historiami. Można powiedzieć: mit zawiera więcej fikcji jako «*history*», a więcej realności jako «*story*»; nie zmienia to przecież niczego w podstawowej diagnozie: mity są historiami (*Geschichten*)” (Marquard, 1994, s. 96).

³ W artykule uwzględnione zostały następujące opracowania: *Slavonska književnost u XVIII. vijeku* (Vodnik, 1907) oraz *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. *Od humanizma do potkraj 18. st.* Branka Vodnika (Vodnik, 1913), *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda* Tomo Matić (Matić, 1945), *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* Mihovila Kombola, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni* Krešimira Gregorijevicia (Gregorijević, 1969), *Književnost prosvjetiteljstva* Rafo Bogišića (Bogišić, 1974), *Povijest hrvatske književnosti* Iva Frangeša (Frangeš, 1987), *Hrvatska književnost od početka do danas, 1100.–1941.* Slavka Ježića (Ježić, 1944/1993), *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća* Miroslava Šicela (Šicel, 1997), *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas* Slobodana Prosperova Novaka (Novak, 2003), *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*. Priručnik za učenike, studente i učitelje književnosti Mihovila Kombola i Slobodana Prosperova Novaka (Kombol & Novak, 1996), *Povijest hrvatske književnosti* Dubravka Jelčića (Jelčić, 2004).

⁴ „W przenoszeniu historycznoliterackiej wiedzy i formowaniu pamięci kulturowej na drodze kanonizacji pisarzy i dzieł” – tłumaczenia z języka chorwackiego wykonała autorka tekstu.

tycznym, 4) dorobek pierwszej i drugiej połowy XVIII wieku różnił się typologicznie i na planie poetyki, zaś granicę w tym zakresie stanowiła twórczość Matiji Antuna Relkovicia, pierwszego świeckiego pisarza, który do rodzimej spuścizny wprowadził oświecenie, oparłszy je na ideach racjonalizmu i demokracji, dzięki czemu przygotował grunt pod reformy Józefa II, 5) specyficznym wariantem oświecenia chorwackiego był józefinizm opisywany przez Vodnika jako „ekstremalne oświecenie”, 6) wiek XVIII naznaczony był pronarodowymi tendencjami, znaczącą rolę odegrały w nim próby standaryzacji języka oraz szerzenie imienia narodowego (Šutalo & Dukić, 2014, s. 93).

Sam Vodnik, jak zauważają wspomniani badacze, pojęcia oświecenie wprost nie definiuje, obejmuje nim zarówno ukierunkowane demokratycznie oraz racjonalistycznie piśmiennictwo w języku narodowym, literaturę religijno-pouczającą, literaturę naukową powstającą po łacinie, jak i upowszechnianie idei józefińskich. Jednak na podstawie wydanego wcześniej (1907) regionalnego opracowania *Slavonska književnost u XVIII. vijeku (Slawońska literatura w XVIII wieku)* stwierdzić można wyraźną predylekcję autora do posługiwania się raczej pojęciami „prosvjećivanje” („oświecanie”) i „narodna prosvjeta” („narodowa oświata”), aniżeli terminem „prosvjetiteljstvo” („oświecenie”), co w zasadzie precyzyjniej oddaje opisywane przez niego zjawiska. Podobną tendencję widać także u pozostałych autorów, którzy z wiekiem XVIII w Chorwacji kojarzyć będą określenia: „racjonalizam i narodno prosvjećivanje” („racjonalizm i narodowe oświecanie”) (Ježić, 1944/1993), „prosvjetni rad” („oświatowa praca”), „prosvjetne ideje” („oświatowe idee”), „pučka prosvjeta” („oświata ludu”), „narodna prosvjeta” („narodowa oświata”) (Matić, 1945), „prosvijećenost” („oświeconosc”) (Frangeš, 1987); lub akcentując mocniej społeczno-polityczny aspekt rzeczywistości: „jofezinizam” („józefinizm”) (Ježić, 1944/1993), „prosvijećeni apsolutizam/jofezinizam” („absolutyzm oświecony/józefinizm”) (Gregorijević, 1969) czy w nowszych tekstach – „terezijanski racionalizam” („terezjański racjonalizm”) (Šutalo & Dukić, 2014).

Ujmując rzecz najogólniej, wyraźne są dwie tendencje. Po pierwsze, chęć podtrzymania w historycznoliterackim zestawieniu narracji na temat oświecenia, przy założeniu jednak, że należy już na poziomie nazewnictwa zaznaczyć, iż chorwacki wariant posiada swoją specyfikę. Kierunek taki obierają poza Vodnikiem: Tomo Matić, Slavko Ježić, Dubravko Jelčić oraz Miroslav Šicel, którzy wzbogacają zarysowany prototyp drobiazgami, pozostawiając jego trzon niezmiennym⁵. Po drugie,

⁵ Matić na przykład przedstawia bogatszy aniżeli Vodnik repertuar przykładów literackich, wspomina m.in. jezuitę Josipa Milunovicia, autora pracy *Šest nedilja na poštenje s. Alojžije*

konstruowanie narracji na temat chorwackiego zapóźnienia względem oświeconej Europy, akcentowanie niewystarczającego stopnia aplikacji ówczesnych idei ze względu na sytuację polityczną (np. Bogišić pisał o kolonialnym charakterze włoskiej i austriackiej obecności na ziemiach chorwackich – Bogišić, 1974, s. 293–383), niekiedy połączone z estetyczną dezaprobatą dla dorobku lokalnych pisarzy, w czym celowali przede wszystkim Mihovil Komba i Krešimir Gregorijević. Ten pierwszy widział bowiem oświecenie jako zbiór ideologemów elitarnej mieszczańskiej zachodniej kultury, w związku z czym to, co się działo na północy kraju, określał mianem małomiasteczkowego potulnego wariantu radykalnego⁶ zachodnioeuropejskiego oświecenia (Komba, 1961, s. 370). Drugi wskazywał uporczywy anachronizm literatury chorwackiej, w której w XVIII wieku pojawiały się elementy odnowy katolickiej oraz piśmiennictwo z ducha średniowieczne (Gregorijević, 1969, s. 185–186). Z kolei niewspomniany tutaj jeszcze Ivo Frangeš, dając najkrótszy opis tego okresu, litera-

Gonzage (1759), który w swoim dziele (na trzy lata przed Relkovicem) opisał korzyści płynące z piśmienności ludu. Slavko Ježić poza pisarzami oświeceniowymi (Matija Antun Relković, Adam Tadija Blagojević, Joso Krmptić, Vid Došen, Matija Petar Katančić), wskazuje także ich ideowych przeciwników (m.in. Antun Ivanošić). Dubravko Jelčić akcentuje stylistyczny pluralizm XVIII wieku w Chorwacji i zaznacza, że poza dominującym wówczas oświeceniem, obecny był także barok, klasycyzm, rokoko i preromantyzm. Myśl ta obecna jest również u Miroslava Šićla, który proponuje rozróżnienie funkcjonalnej płaszczyzny społeczno-kulturowej, którą opisywałyby pojęcia odnowy katolickiej i oświecenia oraz estetyczno-stylistycznej, której specyfikę oddają barok, klasycyzm, rokoko i preromantyzm. Co więcej, przedkłada on myśl o przesunięciu granic chorwackiego oświecenia także na pierwszą połowę wieku XIX, albowiem w działalności Antuna Mihanovića, Ljudevita Gaja oraz Ivana Derkosa dostrzega utylitarne, dydaktyczne i wychowawczo-moralne tendencje (Šutalo & Dukić, 2014).

⁶ Użyte tutaj pojęcie radykalnego oświecenia nie ma związku z koncepcją Jonathana Israela, który w pracy *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity* (2001) wysunął jako twórcę nowożytności Spinozę, akcentując w jego dorobku nade wszystko przekonania zawarte w *Traktacie teologiczno-politycznym* i *Etyce* na temat równości, wolności myśli, potrzeby rozdzielenia sfery moralności, filozofii, nauki od teologii oraz uznania demokracji za najlepszą formę ustrojową jako podstawowe dla oświecenia. Ten brak relacji tłumaczy jednak nie tylko fakt użycia sformułowania przez Kombola wiele lat przed pojawieniem się pozycji Israela. Znaczące jest to, iż nawet w najnowszych pracach chorwackich (że o podręcznikowych opracowaniach nie wspomnę) idea radykalnego spinozjańskiego oświecenia raczej się nie pojawia, choć prace niderlandzkiego filozofa są obecne na rynku wydawniczym ponad sto lat i są komentowane. „Radykalne” w tym dyskursie jest już „tradycyjne” zachodnioeuropejskie oświecenie spod znaku Voltaire’a, Montesquie, Condillaca (tych sam Israel zresztą określa mianem konserwatywnych myślicieli) (Israel, 2006, s. 527) oraz Diderota, a któremu w lokalnych nowszych opracowaniach patronuje przede wszystkim Kant ze swoim mottem odnośnie do wyjścia człowieka z niepełności i postulatem posługiwania się własnym rozumem (Barbarić, 2003, s. 70).

ture połnocnej Chorwacji w zasadzie przemilczał, poprzestając na porządkującym stwierdzeniu, że dla tej części kraju charakterystyczny był germański józefinizm, zaś dla jego południa – przybyły z Półwyspu Apenińskiego, Francji i Szwajcarii iluminizm. Co ciekawe i znaczące z perspektywy dalszego wywodu, wszyscy autorzy, którzy opowiadali się za bardziej „zachodnim” wariantem oświecenia, szukali jego przejawów nie w „centrum chorwackiego oświecenia” na północy, lecz na południu kraju, którego dorobek i aktywność w większości opracowań w ogóle nie były obecne lub wspominało się je incydentalnie⁷. Ostatecznie obie grupy, bez względu na punkt wyjścia prezentowanych zapatrywań, tj. czy opowiadają się za jednym oświeceniem, uznając za jego ideową kolebkę Francję (co skutkuje niezadowolaniem i niską oceną rodzimej działalności i twórczości jako odbiegającej od tamtejszej), czy są zwolennikami myśli o istnieniu wielu oświeceń (co owocuje próbami dookreślenia własnego), zarysowują wizję Chorwacji wieku XVIII jako kraju konserwatywnego. Przymiotnik ten pojawia się w nowszych opracowaniach jako określnik oświecenia wymiennie w zasadzie z określnikiem „katolickie” i oba one funkcjonują jako najlepiej oddające charakter procesów, jakie zachodziły na ziemiach chorwackich.

Gdyby porównać zaprezentowany tutaj model oświecenia z innymi narodowymi wariantami z regionu, to okaże się, że wszystkie one opierają się, jak wskazuje Teodora Shek Brnardić, na tym samym schemacie. Jego zasadniczym znakiem rozpoznawczym jest esencjalizacja oświecenia Europy Wschodniej, wynikająca ze skłonności badaczy do opisywania regionu w kategoriach geopolitycznych, rzadko natomiast mentalnych. Struktura argumentacyjna tych wywodów opiera się na podkreślaniu historycznej zależności i niedorozwoju krajów regionu (w przypadku chorwackim zależność od Austriaków, Węgrów i Włochów), a w związku z tym ciągłego ich dążenia do postępu na wzór bardziej

⁷ Na antypodach zaprezentowanego sposobu myślenia stoi Slobodan Prosperov Novak, autor opracowania *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas* (2003), najbardziej optymistycznego résumé w kwestii relacji chorwackiego i (zachodnio)europejskiego oświecenia. Oryginalność i nowatorstwo jego pracy polega m.in. na tym, że rezygnuje on z tradycyjnej periodyzacji historii literatury chorwackiej, co skutkuje tym, że tendencje osiemnastowieczne otwierają okres nazwany przez Novaka „nowym wiekiem” („novovjekovlje”), po którym następują już tylko „współcześni” („suvremeni”). Inaczej też aniżeli poprzednicy ustawia on poczet reprezentantów okresu, wysuwając na pierwszy plan najczęściej całkowicie pomijanych przedstawicieli chorwackiego Południa, elity Dalmacji i Dubrownika, które miały szerokie kontakty w ówczesnej Europie i współtworzyły jej oświecone oblicze. Jako główny reprezentant tego prądu ideowego zostaje wskazany już nie Relković, lecz Julije Bajamonti ze Splitu.

progresywnych sąsiadów. Podkreśla się upraszczającą i jednostronną aplikację napływających idei bez badania ich prawdziwości (slawoński wariant „oświatowo-dydaktyczny”). Ten brak filozoficznej głębi zaś ma uzasadniać fakt uczestnictwa w ruchu licznej grupy kapłanów (w Chorwacji byłoby to m.in. Josip Juraj Strossmayer, Maksimilijan Vrhovac, Ivan Dominik Stratiko, Franjo Rački⁸) oraz kult oświeconych władców (Marii Teresy i Józefa II) i ogólnie spraw państwowych. Nierzadkie jest też uznanie, że uczestnictwo lokalnych elit w szerzeniu oświecenia było raczej wynikiem ówczesnej mody aniżeli rzeczywistych przekonań. Krótko mówiąc, zarysowuje się wizję będącego wynikiem geograficznego i historycznego determinizmu upośledzenia regionu na płaszczyźnie politycznej i gospodarczej, co paradoksalnie rzutowało na sferę intelektualną oraz kulturową⁹.

Wspólna historia mentalna oświecenia w miejsce partykularnych, narodowych historii polityczno-gospodarczych

Akcentując redukcjonistyczne konsekwencje wszelkiego rodzaju regionalizacji oraz dychotomizacji Wschód – Zachód w kontekście badań prądów ideowych, Shek Brnardić zauważa, że komentowany tutaj model snucia refleksji przez badaczy Europy Środkowo-Wschodniej, *de facto* nie różni się od tego, który po

⁸ Zaznaczyć należy, że wszyscy oni zaliczani są do liberalnego duchowieństwa (niemającego nic wspólnego z konserwatywnymi klerykałami), które w sposób znaczący działało na rzecz postępu w kraju w duchu oświeceniowym. W chorwackim kontekście argument o „braku filozoficznej głębi ruchu”, warunkowany udziałem w nim kleru, jest chybiony, albowiem wymienieni duchowni stanowili najbardziej światłą część społeczeństwa.

⁹ Shek Brnardić, pisząc o przedstawionych tendencjach, zwraca uwagę także na fakt, że dyskurs na temat oświecenia Europy Wschodniej jest kreowany przez badaczy z jej kręgów. Tym samym urastają oni do roli własnych (aktualnie już nie tyle realnych, co mentalnych) kolonizatorów: „Never being the point of interest of eminent Enlightenment experts, the definition of the East European Enlightenment has been left to the historians of Eastern Europe, who have based their interpretations almost exclusively on the problems of «modernization,» or attempts to catch up with the West, both with reference to socio-economic and ethno-cultural development. The image of illiterate peasant communities speaking different languages, and of feudal noble masters for whom Enlightenment might have been at most only a life-style and not a life philosophy, utterly lacking any political culture, is what Enlightenment experts usually construct in their minds, when this topic comes up” (Shek Brnardić, 2005, s. 161).

II wojnie światowej zdominował wszelkie (także „zachodnie”) narracje na temat oświecenia. Główną tendencją wśród komentatorów zagadnienia było bowiem ustawianie wariantu francuskiego jako normatywnego paradygmatu oświecenia i opisywanie wszystkich pozostałych tradycji jako kolonialnych względem tej jednej. Doszło wówczas do intelektualnej uniformizacji, za sprawą której wykreowany został model mówienia o oświeceniu w kategoriach mentalnej geografii metropolii otoczonej podległymi jej osadami (Shek Brnardić, 2005, s. 159). Z czasem aplikowali go i kolejni badacze już niezachodniego obszaru, którzy zachowywali schemat, redefiniując jedynie kategorię centrum, czy też rozszerzając ją na państwa widziane z ich perspektywy jako bardziej postępowe aniżeli ich własny kraj. Tymczasem, jak argumentuje Shek Brnardić za Barbarą Stollberg-Rilinger, wszystkie procesy, jakie zachodziły w „peryferyjnej” względem Francji Europie (czyli niemal wszędzie), były zasadniczo podobne, tj. sprowadzały się do: a) ukierunkowania na reformowanie kraju, b) wspierania działań rządów przez otaczającą go elitę, c) promocji ruchu wśród mas w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku, d) jego politycznej radykalizacji zwłaszcza tam, gdzie rządy były obce. Co więcej, wszędzie czytano tych samych autorów (Voltaire’a, Montesquieu’a, Rousseau), wszędzie zakładano towarzystwa, wydawano czasopisma, a sam proces wdrażania oświeceniowych nowinek był niejednolity w różnych dziedzinach życia (i dotyczy to także Francji), tzn. w tych samych państwach istniały zarazem „cywilizowane” fragmenty rzeczywistości, jak i te całkiem „prymitywne” (Shek Brnardić, 2005, s. 166).

Chorwacka badaczka prawidłowość tę próbuje wykazać, porównując dwa wydawałoby się nieprzystające warianty oświecenia, tj. szkockie i czeskie. Zauważa, że wszystkie zasadnicze właściwości szkockiego miejskiego oświecenia, które reprezentują miasta Aberdeen, Edynburg i Glasgow, odnaleźć można w modelu praskim. Wymienia wśród nich uniwersytet zreformowany przez lokalną profesurę jako jeden z pierwszych w Monarchii Habsburgów, promocję przez elity nauki i sztuki, istnienie całej sieci instytucji socjalizujących (patriotycznych i o profilu naukowym), działalność muzeów, publicznych bibliotek, funkcjonowanie łóż masonskich, jak również zaangażowanie wykształconego kleru w promocję nauki niemającej związku z teologią. Prowadzi ją to do przekonania o podobieństwie struktury miejskiej części społeczeństwa obu obszarów. Logiczną konsekwencją przytoczonych argumentów – analogii modeli niekoniecznie bliskich geograficznie i geopolitycznie – staje się postulat Shek Brnardić, aby porzucić ideę oświeceń „narodowych” i poszukać kompromisu między lokalnością a tendencjami o charakterze globalnym (Shek Brnardić, 2005, s. 176–180).

Kosmopolityzm oświeceniowej Europy

Powiązanie tego, co partykularne, z tym, co uniwersalne, odnajduje badaczka w koncepcji włoskiego historyka, Franca Venturiego, który definiuje oświecenie jako ruch intelektualny, konstytuowany zarazem przez patriotyzm, jak i kosmopolityzm. Ten pierwszy stanowi ramę dla tego, co lokalne i obywatelskie, patriota jest tu widziany jako jednostka dążąca do polepszenia sytuacji własnej społeczności (lecz nie do jej wyniesienia ponad inne), drugi kojarzony jest z tym, co ponadwspólnotowe, europejskie, powszechne, wiąże się z intelektualną otwartością na nowe idee, z chęcią uczenia się od innych, jak osiągnąć postęp w różnych dziedzinach życia (Shek Brnardić, 2005, s. 170–171). Oba wątki pojawiają się jako znaczące także w artykule Predraga Krsticia, który powołując się na Thomasa Muncka, akcentuje, że wiek XVIII, będąc okresem rodzenia się świadomości narodowej, był jednocześnie czasem kosmopolityzmu, wymiany, mobilności, otwartości umysłu i rozkwitu międzynarodowej sieci kontaktów, „republiki ludzi pióra” (Krstić, 2015, s. 77). Rozrastała się ona zarówno za sprawą naukowców, ksiązek oraz czasopism, które wędrowały między poszczególnymi krajami, jak i za pośrednictwem przemieszczających się żołnierzy oraz pracowników administracji królewskiej, którzy przechodząc ze służby od jednego oświeconego władcy do innego, stawali się merkuriuszami nowych prądów myślowych. Świadomość istnienia mentalnej wspólnoty europejskiej wieku XVIII skłania oboje autorów – Teodorę Shek Brnardić oraz Predraga Krsticia – do postulatu, aby w badaniach nad oświeceniem obszaru Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej w mniejszym stopniu koncentrować się na opisach reżimów politycznych czy procesów modernizacyjnych poszczególnych państw, a raczej poświęcić je przepływowi kulturowym, studiom na temat funkcjonujących sieci transferu idei. Prace takie, tj. widzące oświecenie jako proces zhistoryzowanej komunikacji, których autorzy podejmują refleksję nad instytucjami socjalizującymi, habermasowską sferą publiczną czy cyrkulacją wiedzy oświeceniowej, pojawiają się bowiem głównie odnośnie do „zachodnich” obszarów, tymczasem, jak zaznacza Shek Brnardić, komunikacja, jaka zachodziła między poszczególnymi ośrodkami, zawsze była dwustronna (zwrotna) i odbywała się zarówno na linii „centrum – peryferia”, jak i w obrębie samych „peryferii” (Shek Brnardić, 2009, s. 79).

Przedkładaną perspektywę badawczą stosuje autorka w artykule zatytułowanym *Exchange and commerce: intercultural communication in the age of Enlightenment* (Shek Brnardić, 2009), gdzie rozwija m.in. arcyciekawy na tle dotychczasowych badań nad oświeceniem na ziemiach chorwackich wątek

wojny siedmioletniej (1756–1763) jako zdarzenia, które prowokowało w krajach takich, jak Chorwacja czy Węgry, wymianę intelektualną. Zaznacza ona, że był to przede wszystkim czas, kiedy zelżała cenzura ostrzejsza (ze względu na „zagrożenie” protestantyzmem) w państwie Habsburgów aniżeli w Polsce czy Rosji, i kiedy do krajów wchodzących w skład Monarchii zaczęły docierać dzieła wcześniej zabronione – Voltaire’a, Rousseau, Hume’a, Machiavellego czy Hobbesa. Zauważa, że ogromną rolę w procesie transferu (nie tylko książek zresztą¹⁰) odegrali żołnierze, którzy brali udział w wojnie, dzięki której docierali do miast niemieckich¹¹. Nie mniejsza rola w przenoszeniu nowinek przypadła uchodźcom wykształconym w Czechach, Saksonii czy na Śląsku, którzy szukając azylu, przybywali na ziemię węgierskie, do ośrodków administracyjnych i edukacyjnych ważnych także dla Chorwatów. Wraz z nimi w regionie pojawili się też pierwsi wolnomularze, których działalność na rzecz oświecenia w Chorwacji w opracowaniach historycznoliterackich w zasadzie się przemilcza, a przynależność poszczególnych lokalnych działaczy do łóż masońskich (w tym wielu duchownych) uznaje się za fakt krępujący, wymagający wytłumaczenia. Niemniej ich rola w procesie duchowej, kulturowej i gospodarczej modernizacji kraju pozostaje niekwestionowana¹². Inne

¹⁰ Temat przywożenia książek przez wracających z wojny żołnierzy podejmują, jak wskazuje Shek Brnardić, historyk, historyk literatury, teolog i prawnik, jezuita Baltazar Adam Krčelić (1715–1778) oraz urzędnik w służbie austriackiej hrabia Adam Oršić (1748–1820). Ten drugi wspomina także o innych „transferach” – o przyniesieniu przez żołnierzy do Chorwacji po 1763 roku chorób wenerycznych oraz zaadoptowaniu wcześniej nieznanego w regionie ziemniaka, który sami żołnierze jako pierwsi zaczęli uprawiać (Shek Brnardić, 2009, s. 84).

¹¹ W wojnie siedmioletniej brał udział jako porucznik Matija Antun Relković, pisarz uznawany dotychczas za najbardziej reprezentatywnego przedstawiciela oświecenia w Chorwacji. Jak podaje Branko Vodnik, w trakcie wojny był on więziony we Frankfurcie nad Odrą, tam udoskonalił swój niemiecki i nauczył się francuskiego, dzięki czemu mógł się zapoznać z literaturą obu bardziej postępowych narodów. Pod jej wpływem napisał jeszcze w więzieniu książkę *Satir iliti divlji čovik* (*Satyr czyli dziki człowiek*), najważniejsze dzieło chorwackiego oświecenia (Vodnik, 1907, s. 30–31).

¹² Franjo Emanuel Hoško, autor książki *Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma*, „tłumacząc” przynależność do masonerii biskupa Maksimilijana Vrhovaca (1752–1827), jednej z czołowych postaci chorwackiej historii końca XVIII i początku XIX wieku, zwraca uwagę na to, że chorwacki wariant masonerii, podobnie zresztą jak anglosaski, germański i nordycki nie miał charakteru antyreligijnego i antyklerykalnego, jak to było w przypadku francuskiego ruchu masońskiego. Hoško akcentuje, że oświecenie w Monarchii Habsburgów w wolnomularstwie znalazło swój instytucjonalny wyraz i stało się „nieoficjalną organizacją” tamtejszej ówczesnej inteligencji działającej w duchu reform józefińskich, które miały przebiegać spokojnie (tj. nie na drodze rewolucji) i prowadzić do demokratycznych zmian. Zwraca on również uwagę na

znaczące w transferze idei sieci to, jak wskazuje badaczka, zgromadzenia zakonne takie, jak jezuici, franciszkanie czy dominikanie, których granice wpływu niekoniecznie pokrywały się z państwowymi. Generalnie rola kleru w zakresie transmisji kulturowej w regionie była ogromna. Jego przedstawiciele sprawdzali się bowiem nie tylko jako „nauczyciele moralności”, ale i edukatorzy w kwestiach szeroko rozumianej modernizacji kraju. Teodora Shek Brnardić wspomina w tym kontekście poglądy i działalność dominikanina Ivana Dominika Stratiko (1732–1799), biskupa dalmatyńskich wysp Hvar i Brač, który spędził część życia w Toskanii Leopolda II. Tam też zapoznał się z dziełami oświeceniowymi i przekładał je z francuskiego na włoski oraz uczestniczył w pracach nad wybranymi hasłami do jednego z wydań francuskiej *Encyklopedii* (Kraśić, 2003, s. 195). Czerpiąc inspirację z ziem włoskich, Stratiko prowadził na wyspie Hvar szeroko zakrojoną działalność na rzecz miejscowej społeczności – zakładał sierocińce i szkoły, edukował księży oraz prosty lud, dobierając adekwatne dla niego formy przekazu (np. piosenki) i nie ograniczając się bynajmniej do wiedzy religijnej, lecz podejmując także kwestie związane m.in. z higieną, medycyną oraz gospodarką (zob. szerzej Kraśić, 2003)¹³.

Wszechstronny program edukacyjny dla młodzieży, uwzględniający nie tylko „tradycyjne” zajęcia z gramatyki, jazdy konnej, muzyki i szermierki, ale również naukę fizyki i anatomii, poznawanie idei Galileusza i Newtona, propagował w korespondencji z biskupem Stratiko (*A monsignore Stratico per il suo ingresso nella chiesa vescovile di Lesina*, 1786) drugi wybitny działacz oświeceniowy z Dalmacji, Julije Bajamonti (1744–1800), uznając, że ich przyswojenie pozytywnie wpłynie na postępek kraju. Z postacią tą, abstrahując od arcybogatej listy jej zainteresowań i dokonań w zakresie promocji idei oświeceniowych w Splicie i całym dalmatyńskim regionie¹⁴, wiąże się jeszcze

to, że znaczna część lokalnej inteligencji, tj. pisarze, lekarze, profesorowie, nauczyciele, urzędnicy, inżynierowie oraz kler katolicki i protestancki, należała do łóż masonskich. Kontekst ten pozwala stwierdzić, że akces biskupa Vrhovaca do masonerii nie zaskakuje (Hoško, 2007, s. 34).

¹³ Do grona głównych promotorów idei oświeceniowych, wywodzących się z kręgów kościelnych należałoby zaliczyć wspomnianego już wcześniej Josipa Juraja Strossmayera (1815–1905), biskupa, teologa, polityka, ideologa i nieformalnego przywódcę Partii Narodowej (Narodna stranka), założyciela szeregu instytucji kulturalnych, w tym Jugosłowiańskiej Akademii Nauk i Sztuk (Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti) w 1861 roku.

¹⁴ Imponujący jest sam zakres działań i zainteresowań Julija Bajamonti: lekarz w Splicie, na Kotorze i Hvarze, historyk medycyny, pisarz, tłumacz, lingwista, biograf, encyklopedy-

jedna niewspomniana dotychczas metoda roznoszenia nowinek i tworzenia międzynarodowej sieci wymiany myśli (której częścią była „konserwatywna” i „peryferyjna” Chorwacja), a mianowicie epistolografia. Bajamonti korespondował nie tylko z biskupem Stratiko, ale także m.in. z Deżą Gozze z Dubrownika, przedstawicielką znakomitego rodu Basiljeviciów, z francuskim pisarzem, matematykiem, astronomem i wolnomularzem z Paryża Jéromem Lalande, z wiedeńskim bibliotekarzem Michaeliem Denisem, z profesorem astronomii uniwersytetu w Padwie, Giuseppe Toaldo, z mieszkającym w bośniackim Glamoču, Osman-begiem Filipoviciem (Pederin, 1996, s. 83), co potwierdza tylko rozpoznania Shek Brnardić i Krsticia o kosmopolityzmie ówczesnej Europy, o istnieniu pewnej wspólnej dla przedstawicieli „centrów” i „peryferii” (jakkolwiek zdefiniowanych) mentalnej przestrzeni.

Inną jeszcze formą tworzenia sieci kontaktów, ale też wyrazem potrzeby wymiany myśli w formie lżejszej aniżeli podczas publicznych debat czy odczytów, był salon. W Chorwacji szczególnie prężnie działał dubrownicki salon Mariji Giorgi Bony, do którego zaglądały i takie znakomitości ówczesnej elity europejskiej jak np. Alberto Fortis. Na podstawie zbiorów biblioteki, w którą był zaopatrzony, a z której mogli korzystać również przybywający goście, można stwierdzić, że dubrownicki patrycjat miał dostęp do analogicznych tytułów jak włoskie elity intelektualne. Wgląd w spis dzieł, które znajdują się w księgozbiorniku, daje wyobrażenie tematów rozmów, jakie mogły się toczyć podczas spotkań. Wśród zgromadzonych pozycji widnieją m.in.: kolejne numery włoskiego czasopisma *Il Caffé* (1764–1766), słynna rozprawa *O przestępstwach i karach* z 1764 roku Cesare Beccaria, *Dialogi o handlu zbożem* z 1770 roku Ferdinanda Galiani. Obok książek poświęco-

sta, etnograf, historyk, archeolog, filozof, ekonomista, agronom, meteorolog, fizyk, chemik, muzyk i teoretyk muzyki, a ponadto poliglota (Kečkement, 1996, s. 7). Podkreśla się także jego zaangażowanie w prace nad encyklopedycznym słownikiem, który pozostał niedokończony w rękopisie, przekłady dzieł francuskojęzycznych encyklopedystów (Scheiffler, 2003, s. 336) oraz jego własne dokonania na polu naukowym, których wyrazem była rozprawa *O wakuumu* wydana, gdy Bajamonti miał szesnaście lat, szereg prac poświęconych tematyce gospodarczej (Vrandečić, 2003, s. 208–210) oraz teksty o dużym potencjale krytycznym (np. *Građanska gluposti, O poluučenima*), jak i jego wkład w założenie Akademii Gospodarczej w Splicie oraz działalność w innych tego typu organizacjach w Dalmacji i we Włoszech (Kečkement, 1996, s. 9–10). Bajamonti, jak można mniemać na podstawie poświęconych mu prac, rozumiał oświecenie jako cały szereg postępowych idei powiązanych z różnymi obszarami życia (idei oświatowych, naukowych, fizjokratycznych, higienicznych), które miały mieć swoje realne przełożenie w działaniu.

nych ideom oświeceniowym zwłaszcza francuskiej proweniencji (Voltaire), pozycji odnośnie do fizjokratyzmu, pojawiają się też dzieła naukowe Newtona, ponadto *O duchu praw* Monteskiusza oraz *Szkic obrazu postępu ducha ludzkiego poprzez dzieje* Condorceta. Widać także zainteresowanie ówczesną medycyną – w bibliotezce Mariji Giorgi Bony odnaleźć można m.in. rozprawę o onanizmie autorstwa Szwajcara Samuela Auguste’a Tissota. Tego ostatniego czytał także Ivan Dominik Stratiko, choć najpewniej pochylał się raczej nad książką poświęconą poradom dla ludu w kwestii zdrowia (*Avisau peuple sur sa santé*, 1761), którą zresztą przełożył na język chorwacki. Obok salonu zatem, dającego możliwość realnych spotkań i wymiany zdań na żywo, także biblioteka (czy raczej jej księgozbiór) prezentuje się jako kolejna przestrzeń transferu idei. Wgląd zaś w spis książek, które docierały do różnych zakątków Chorwacji, daje poczucie, że tamtejsze elity nie pozostawały w tyle za nowinkami z zakresu nauki, medycyny, filozofii itp. Widoczne jest to nie tylko w kontekście zasobów biblioteki wspomnianej Mariji Giorgi Bony, ale również w zbiorach z północy kraju, pochodzących z wieku XVIII. W księgozbiórze Metropolitalnej Biblioteki Zagrzebskiego Arcybiskupstwa, którą tworzył wówczas Maksimilijan Vrhovac (1752–1827), jak wskazuje Dubravka Botica, przeważały pozycje łacińskie – 45,9% (co nie dziwi wobec faktu, że do 1848 roku łacina była językiem urzędowym w Chorwacji), w drugiej kolejności niemieckie – 32,3%, nieco mniej jest włoskich – 10,4% i francuskich – 9%. Biblioteka zaopatrywała się przede wszystkim w domach wydawniczych z długą tradycją – w Wenecji, Wiedniu, Augsburgu, Lipsku oraz w Rzymie (książki o tematyce sakralnej). Spośród nowych ośrodków wymienia się w tym kontekście przede wszystkim Paryż oraz miasta północnoniemieckie. Jeśli chodzi o treść książek, dominują te poświęcone tematyce religijnej, ale odnaleźć można również dzieła na temat historii, polityki i prawa (zwłaszcza rewolucji francuskiej, jakobinów, organizacji Stanów Zjednoczonych Ameryki), przykłady literatury pięknej (głównie niemieckiej), opracowania odnoszące się do oświaty i wychowania (francuskie i niemieckie), medycyny i nauk przyrodniczych (także niemieckie, w tym dzieła Rudera Boškovicia¹⁵)

¹⁵ Rudera Josipa Boškovicia (1711–1787), chorwackiego matematyka, astronoma, fizyka, geodetę, filozofa, jezuitę obywatela Dubrownika, który większość życia spędził we włoskich miastach, warto wspomnieć jako tę postać, której wkład w naukę oświeceniową, zwłaszcza w obszarze optyki, astronomii i geometrii był niepodważalny, zaś jego uczestnictwo w ówczesnych debatach naukowych pożądanym i oczywistym. Opracowany przez Boškovicia system filozofii przyrody doczekał się dużego oddźwięku w całej ówczesnej Europie, a na temat jego teorii

oraz wolnomularstwa (także po niemiecku, głównie poświęcone tematyce reformatorskiej, wolności druku i innym ideom oświeceniowym). Mniejszy procent stanowią prace z zakresu filologii, filozofii czy geografii (Botica, 2012, s. 526–538). Choć zasoby obu bibliotek różnią się profilem, co determinują obszary zainteresowania ich właścicieli (dubrownicka arystokratka oraz zagrzebski biskup-wolnomularz) nie pozostawia wątpliwości fakt, że obie mają charakter międzynarodowy i świadczą o szerokości horyzontów założycieli oraz ich osadzenia w toczących się w XVIII wieku dysputach odnośnie do najróżniejszych pól ludzkiej działalności.

W stronę polimityczności

Już ta krótka i wybiórcza prezentacja „pasów transmisji kulturowej”, które dotyczą ziem chorwackich w XVIII wieku, dobitnie pokazuje tendencyjność historycznoliterackich przedstawień oświecenia. Odrzucenie perspektywy polityczno-gospodarczej, a tym samym schematu typowego dla prezentacji oświecenia Europy Wschodniej, który wyznaczają hasła „zapóźnienia”, „konieczności modernizacji”, „doganiania bardziej postępowych centrów”, skutkuje bowiem odsłonięciem jego radykalnie innego obrazu. Oto w miejsce konserwatywnego wariantu oświecenia chorwackiej Północy zarysowuje się obraz intelektualnie wrzącego Południa, które nie tylko jest świadome zachodzących zmian i śledzi to, co się dzieje na Zachodzie Europy, ale aktywnie współtworzy tę rzeczywistość. Poza oświeceniową mapą geograficzną Chorwacji zmiana dokonuje się także, jeśli chodzi o głównych przedstawicieli i propagatorów prądu. W miejsce (czy może raczej obok) Antuna Matiji

nadal prowadzi się zajęcia na uniwersytetach m.in. we Włoszech, Austrii, Niemczech, Anglii, Szkocji, na Węgrzech i w Słowacji. Bošković w swoich pracach, jak podaje Ljerka Schiffler, *De viribus vivis* (1745), *De Solis ac Lunae defectibus* (1760), gdzie wykłada założenia Newtona na temat astronomii i optyki oraz w najbardziej znanym dziele *Theoria philosophiae naturalis* (1758) opiera się na filozoficznym i naukowym dziedzictwie Europy, aplikuje pewne elementy klasycznego antyku, perypatetycznej scholastyki i patrystycznej tradycji myślenia oraz przyrodoznawczo-filozoficzne poglądy swoich poprzedników, tj. Descartesa, Leibniza i Newtona. Spuściznę tę Bošković jednak rewiduje i tworzy własną koncepcję teorii poznania, opierając ją na podstawach eksperymentalnego doświadczenia i metody racjonalnej, co oznaczało zwrot w osiemnastowiecznym rozumieniu przestrzeni i czasu, materii i ruchu, aktu i potencji, duszy i ciała (Scheiffler, 2003, s. 329–330).

Relkovicia pojawiają się reprezentanci Dalmacji – Julije Bajamonti i Ivan Dominik Stratiko oraz Dubrovnik – Ruđer Bošković, jak i przedstawiciele regionów północnych – Josip Juraj Strossmayer i Maksimilijan Vrhovac. Samo zaś pojęcie „oświecenie”, rozumiane we wspomnianych opracowaniach przede wszystkim jako epoka literacka lub narzucane przez „obcych” władców procesy modernizacyjne, które w Chorwacji przypadły na wiek XVIII (lub nawet jego drugą połowę¹⁶), zyskuje wymiar także intelektualnego i duchowego ruchu, którego wyznacznikiem było pragnienie, aby sprawami ludzkimi zarządzać zgodnie z rozumem, a nie religią czy zabobonem, oraz przekonanie o doniosłości nowoczesnej nauki. Poczynione tu konstatacje dobitnie ukazują, że dominujący model pisania o oświeceniu w Chorwacji urasta do roli marquardowskiego monomitu, który w zasadzie potwierdza rozpoznania amerykańskiego socjologa Amitaia Etzioni. Twierdzi on że: „Każda wiedza jest uproszczeniem – zredukowaną, schematyczną abstrakcją bogatszej, mniej uporządkowanej, bardziej konkretnej rzeczywistości. Wiedza jest tym dla świata, czym mapa dla drogi: informuje o pewnych szczegółach, pomijając wiele innych...” (Etzioni, 2012, s. 154).

Po co jednak Chorwatom „biedne” oświecenie Północy w miejsce dość „bogatego” wariantu z Południa? Amitai Etzioni zwraca uwagę na to, że sam

¹⁶ Większość autorów oświecenie w Chorwacji wiąże z XVIII wiekiem (Frangeš, 1987, s. 112; Ježić, 1944/1993, s. 159–182; Šicel, 1997, s. 40–44), a tylko niekiedy bardziej precyzyjnie z jego drugą połową (Kurelac, 2003, s. 3; Kečkement, 1996, s. 8) i zazwyczaj nie podaje jego dat granicznych. Spośród historyków literatury jedynie Branko Vodnik doprecyzowuje, że początek nowej epoki i przede wszystkim zmiana w myśleniu społeczeństwa Europy, a w związku z tym także Sławonii, przypadają – „prije nego li je starac exjezuita Kanižlić dopjevao svoju «Svetu Rožaliju»” („zanim starzec, były jezuita, Kanižlić dośpiewał swoją «Świętą Rozalię»”) – czyli przed 1759 rokiem. Krešimir Georgijević z kolei zaznacza, że w Austrii idee oświeceniowe pojawiają w połowie XVIII wieku oraz że proces ich przenikania stamtąd na ziemię chorwackie był powolny, a realną możliwość zgłębienia życia duchowego mieszkańców monarchii habsburskiej mieli Chorwaci (głównie oficerowie i wojskowi) dopiero podczas wojny siedmioletniej (1756–1763), kiedy to dostali się do niewoli pruskiej. Mihovil Kombol i Slobodan Prosperov Novak, wskazując drugą połowę XVIII wieku jako czas pojawienia się silnej fali nowych idei w Europie i Chorwacji, wspominają, że ta (oraz inne kraje wchodzące w skład Monarchii Habsburgów) została objęta oświeceniową polityką kulturową przede wszystkim za czasów Marii Teresy (1740–1780) oraz Józefa II (1780–1790) (Kombol & Novak, 1996, s. 368). W autorskiej historii literatury natomiast Slobodan Prosperov Novak jako początek nowej epoki w Chorwacji podaje rok 1758 – datę publikacji w Wiedniu dzieła Rudera Boškovicia *Theoria philosophiae naturalis* (Novak, 2003, s. 145).

wybór narracji nie jest niewinny, że kształtują ją najczęściej elity, kierując się albo odgórnym (narzucanym przez siebie), albo oddolnym dostosowaniem wiedzy do publiczności (oddolnym, bo śledzącym zmiany zachodzące w konkretnych zbiorowościach). Przepuszczalnie produkcja monomitu opartego wyłącznie na tym, co wyraźnie chorwackie i zapisane w tym języku (z wyłączeniem twórczości łacińskiej, którą postrzega się jako „rodzimą”), była pożądana w latach nieistnienia niepodległego, samodzielnego państwa, którego tożsamość narodowa powinna być klarowna. Niemniej wydaje się, że aktualnie sytuacja ta się zmienia. To, co jest widoczne obecnie w chorwackim dyskursie naukowym odnośnie do oświecenia, można by określić jako najpewniej odgórne usiłowania elit do poszerzenia pola widzenia i wzbogacenia dyskursu o dotąd niepodejmowane wątki. Z jednej strony mamy bowiem wciąż jeszcze do czynienia z „panowaniem” jednoznacznej, ubogiej, ale bezpiecznej „slawońskiej” czy „północnej” konserwatywnej narodowej wizji oświecenia z opracowań historycznoliterackich, z drugiej zaś na obrzeżach dyskursu naukowego w dyscyplinowych czasopismach, w rozproszonych tekstach, dekonstruuje się ten wariant, pisząc coraz częściej (zwłaszcza po roku 2000) o wielojęzycznym i wielokulturowym oświeceniu na ziemiach chorwackiego Południa¹⁷, dla którego w głównym nurcie wywodu miejsca dotychczas nie było. Zgodnie z teorią Amitaia Etzioni te cząstkowe zmiany

¹⁷ Znakomita (choć nieskończona) praca na tym polu została wykonana przez Miljenka Foreticia, który przygotował jeden z numerów czasopisma „Kolo” (2003), gdzie znalazło się siedem opracowań na temat oświecenia w Dalmacji i Dubrowniku i jedno ogólne wprowadzające: Damir Barabić, *Prosvjetiteljstvo u Europi* (Barabić, 2003, s. 69–77), Gabrijela Vidan, *O značajkama prosvjetiteljstva u Dalmaciji i Dubrovačkoj republici ili od čovjeka granicā do umrežavanja prosvjetiteljskog duha* (Vidan, 2003, s. 78–95), Slobodan Prosperow Novak, *Metamorfoze hrvatskog prosvjetiteljstva* (Novak, 2003, s. 96–143), Davor Dukić, *Pučka književnost prosvjetiteljstva u Dalmaciji i Dubrovniku: Nove teme i ideje u književnosti za puk u XVIII. stoljeću* (Dukić, 2003, s. 144–165), Žarko Dadić, *Utjecaji prosvjetiteljstva na prirodne znanosti u Dalmaciji* (Dadić, 2003, s. 166–180), Stjepan Krasić, *Ivan Dominik Stratiko i prosvjetiteljstvo* (Krasić, 2003, s. 181–198), Josip Vrandečić, *Julije Bajamonti kao prosvjetitelj* (Vrandečić, 2003, s. 199–217), Ivan Pederin, *Odjek školske reforme Marije Terezije u Dalmaciji (1815–1826)* (Pederin, 2003, s. 218–231) oraz wybór tekstów źródłowych (m.in. autorstwa Toma Basiljevicia, Frana Dolci, Ivana Luki Garanjina). Jak podają jego współpracownicy, w planach było połączenie także studiów na temat filozofii i ideologii oświecenia oraz przygotowanie większej liczby fragmentów prac Julija Bajamonti i Ivana Lovricia. Tom ten jest w zasadzie jedynym spójnym i całkiem wszechstronnym opracowaniem na temat oświecenia na Południu Chorwacji, którego specyfiki w zasadzie najczęściej nie opisuje się w historiach literatur.

w wiedzy społeczności, wykraczające poza zinstytucjonalizowane „prawdy”, z czasem mogą doprowadzić do jej przekształcenia. Chcę przez to zaakcentować na koniec, że zauważalna jest subtelna zmiana w podejściu do tematu, widoczne jest otwarcie rodzimych badaczy na wielobarwne i realizowane także w innych językach aniżeli chorwacki (głównie po włosku, niekiedy po francusku) oświecenie Dalmacji i Dubrownika, co mogłoby być dowodem na to, że po latach konstruowania i konsumowania spójnej monolitycznej tożsamości Chorwaci są gotowi otworzyć się na całokształt swojej spuścizny, a jej językowe i treściowe zróżnicowanie nie uderza w ich poczucie narodowej integralności. Dowody tego, a zarazem wypowiedziany wprost postulat dążenia do polimityczności, zdrowego trwania narodu w wielu historiach, odnaleźć można np. u Gabrijeli Vidan, autorki artykułu opublikowanego na łamach czasopisma „Kolo” poświęconego oświeceniu Dalmacji i Dubrownika, która odnosząc się do napisanego po włosku tekstu *Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis (1776)* Ivana Lovricia (był on odpowiedzią na szeroko komentowaną w epoce relację z podróży po Dalmacji Alberta Fortisa¹⁸), pisze: „Neka nas talijanski jezik ne sprečava da ih vidimo kao najbolje djelo toga razdoblja: dijalog ionaoko nije autor namjeravao na materinjem jeziku voditi s neukim klerom, nego s prosvjećenom Europom kojoj je pripadao bez ostatka, usvojivši prethodno mnoga i različita znanja i brojne kulturalne prakse od te iste Europe“ (Vidan, 2003, s. 93)¹⁹.

Jednocześnie ta zgoda na wielogłos dyskursów jest akcesem Chorwatów do wspólnej Europy XVIII wieku i przyczynkiem do podtrzymania akcentowanej przez takich badaczy jak Jonathan Israel, Paul Hazard, Robert Darnton czy John Robertson integralności oświecenia jako takiego, tj. oświecenia w liczbie pojedynczej.

¹⁸ Gabrijela Vidan, rozważając kwestie periodyzacji oświecenia w Dalmacji i Dubrowniku, wskazuje m.in. rok 1776 jako jego początek, czyli moment pojawienia się po włosku tekstu Ivana Lovricia, uznając, że to pierwszy i jeden z mocniejszych przejawów oświecenia na ziemiach chorwackich (w dodatku komentowany na całym świecie). Tym bardziej więc dziwi ją fakt, że tekst Lovricia został wydany z dużym opóźnieniem, tj. dopiero w 1948 roku, w przekładzie i tylko raz.

¹⁹ „Niech nas włoski język nie powstrzymuje, żebyśmy je [*Primjedbe (Uwagi)*] – autorka odnosi się tutaj do chorwackiego tytułu pracy Lovricia – AB] widzieli jako najlepsze dzieło tego okresu: dialogu, jakby nie patrzeć, nie zamierzał autor prowadzić w ojczystym języku z nieuczonym klerem, ale z oświeconą Europą, do której należał bez reszty, przyswoiwszy uprzednio wiele i różnej wiedzy i liczne praktyki kulturowe od tej samej Europy”.

BIBLIOGRAFIA

- Barbarić, D. (2003). Prosvjetiteljstvo u Europi. *Kolo*, (4), 69–77.
- Bogišić, R. (1974). Književnost prosvjetiteljstva. W: M. Franičević, F. Švelec, & R. Bogišić, *Povijest hrvatske književnosti: Od renesanse do prosvjetiteljstva* (T. 3, ss. 293–383). Zagreb: Liber, Mladost.
- Botica, D. (2012). Knjižni fond Metropolitanske knjižnice Zagrebačke nadbiskupije iz 18. stoljeća: Prosvjetiteljske ideje u knjigama biskupa Maksimilijana Vrhovca. *Tkalčić – godišnjak za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 16, 519–542.
- Dadić, Ž. (2003). Utjecaji prosvjetiteljstva na prirodne znanosti u Dalmaciji. *Kolo*, (4), 166–180.
- Dalmatin, K. (2014). Klasicistička estetika i prosvjetiteljske ideje u književnim opusima Giulija Bajamontija i Luke Stullija. *Adrias: Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, 21, 9–20.
- Dukić, D. (2003). Pučka književnost prosvjetiteljstva u Dalmaciji i Dubrovniku: Nove teme i ideje u književnosti za puk u XVIII. stoljeću. *Kolo*, (4), 144–165.
- Etzioni, A. (2012). *Aktywne społeczeństwo: Teoria procesów społecznych i politycznych*. (S. Burdziej, Tłum.). Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Frangeš, I. (1987). *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Gregorijević, K. (1969). *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Hoško, F. E. (2007). *Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Israel, J. (2003). *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity 1650–1750*. Oxford: Oxford University Press.
- Israel, J. (2006). Enlightenment! Which Enlightenment? *Journal of the History of Ideas*, 67(3), 523–545. <https://doi.org/10.1353/jhi.2006.0025>
- Jelčić, D. (2004). *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada P. I. P. Pavičić.
- Ježić, S. (1993). *Hrvatska književnost od početka do danas: 1100.–1941*. Zagreb: Grafički Zavod Hrvatske. (1. wyd. 1944)
- Kečkement, D. (1996). Hrvatski enciklopedist Julije Bajamonti. W: I. Frangeš (Red.), *Splitski polihistor Julije Bajamonti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 30. listopada 1994. godine u Splitu* (ss. 7–12). Split: Književni krug Split.
- Kombol, M. (1961). *Povijest hrvatske književnost do narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kombol, M., & Novak, S. P. (Red.). (1996). *Hrvatska književnost do narodnog preporoda: Priručnik za učenike, studente i učitelje književnosti* (4. wyd.). Zagreb: Školska knjiga.
- Krasić, S. (2003). Ivan Dominik Stratiko i prosvjetiteljstvo. *Kolo*, (4), 181–197.
- Krstić, P. (2015). Prosvjetiteljstvo i prosvjetiteljstva: (Ra)stezanje pojma. *Prolegomena*, 14(1), 71–86.
- Kurelac, M. (2003). Razdoblje baroka i prosvjetiteljstva. W: I. Golub (Red.), *Hrvatska i Europa: Kultura, znanost i umjetnost: Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo: XVII–XVIII. stoljeće* (ss. 3–28). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga.

- Marquard, O. (1994). Pochwała politeizmu: O monomityczności i polimityczności. W: O. Marquard, *Rozstanie z filozofią pierwszych zasad: Studia filozoficzne* (K. Krzemieniowa, Tłum.) (ss. 93–119). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Matić, T. (1945). *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*. Zagreb: HAZU.
- Novak, S. P. (2003). Metamorfoze hrvatskog prosvjetiteljstva. *Kolo*, (4), 96–143.
- Novak, S. P. (2003). *Povijest hrvatske književnosti: Od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb: Golden marketing.
- Pederin, I. (1996). Intelektualna suvremenost u liku Julija Bajamonti. W: I. Frangeš (Red.), *Splitski polihistor Julije Bajamonti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 30. listopada 1994. godine u Splitu* (ss. 81–86). Split: Književni krug Split.
- Pederin, I. (2003). Odjek školske reforme Marije Terezije u Dalmaciji (1815–1826). *Kolo*, (4), 218–231.
- Scheffler, L. (2003). Filozofija u XVIII. stoljeću. W: I. Golub (Red.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo: XVII–XVIII. stoljeće* (ss. 327–340). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga.
- Shek Brnardić, T. (2005). Intellectual movements and geo-political regionalization: The case of the East European Enlightenment. *East Central Europe*, 32(1–2), 147–177. <https://doi.org/10.1163/18763308-90001036>
- Shek Brnardić, T. (2009). Exchange and commerce: Intercultural communication in the age of Enlightenment. *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, 16(1), 79–99. <https://doi.org/10.1080/13507480802655436>
- Šicel, M. (1997). *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šutalo, G., & Dukić, D. (2014). Prosvjetiteljstvo u hrvatskoj književnoj historiografiji – sadržaj i opseg pojma. W: D. Roksandić (Red.), *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: Interkulturalni aspekti 'prosvijećene' modernizacije: Zbornik radova s Hrvatsko-srpskog znanstvenog kolokvija 2011* (ss. 91–103). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Vidan, G. (2003). O značajkama prosvjetiteljstva u Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici ili od čovjeka granica do umrežavanja i prosvjetiteljskog duha. *Kolo*, (4), 78–95.
- Vodnik [Dreschler], B. (1907). *Slavonska književnost u XVIII. vijeku*. Zagreb: M. Breyer.
- Vodnik, B. (1913). *Povijest hrvatske književnosti: Knjiga I. Od humanizma do potkraj 18. st.* Zagreb: Matica hrvatska.
- Vrandečić, J. (2003). Julije Bajamonti kao prosvjetitelj. *Kolo*, (4), 199–217.

Oświecenie w Chorwacji – zmiana paradygmatu? Od zubażającego monomitu do wyzwalającej polimityczności

Artykuł jest próbą syntetycznej prezentacji dyskursu, jaki się toczył w dwudziestowiecznych opracowaniach historycznoliterackich nad ideą oświecenia w Chorwacji. Autorka uznaje skonstruowany na ich łamach model konserwatywnego i katolickiego oświecenia, którego centrum stanowiła Północ kraju, za wariant zubażający osiemnastowieczną rzeczywistość i postuluje (powołując się na marquardowską myśl o konieczności trwania społeczeństw w wielu historiach) rozszerzenie refleksji na temat oświecenia w Chorwacji o jego południowy, dalmatyńsko-dubrownicki wariant. Przedkłada również propozycję badania oświecenia w krajach niezachodnich w mniejszym stopniu przez pryzmat uwarunkowań społeczno-politycznych oraz gospodarczych, w większym zaś poprzez śledzenie historii mentalnej oraz przepływów kulturowych, co jej zdaniem pozwala na redefinicję oświecenia w Chorwacji w kierunku jego kosmopolityzacji i liberalizacji.

Słowa kluczowe: oświecenie, oświecenie – Dalmacja i Dubrownik, Chorwacja – XVIII wiek, chorwackie historie literatury XX wieku

The Enlightenment in Croatia – the Change of Paradigm?: From Impoverished Monomyth to Liberated Polymyth

The paper is an attempt at a synthetic presentation of the discourse that took place in twentieth-century literary studies on the idea of the Enlightenment in Croatia. The author recognizes the model of conservative and Catholic Enlightenment centered on the North of the country, which is constructed in these studies, as a variant that impoverishes the reality of the 18th century, and propounds (referring to the Otto Marquard's idea about the necessity that all communities are rooted in many histories) to extend the reflection on the Enlightenment in Croatia also to its south Dalmatian and Dubrovnik variant. She proposes to study the Enlightenment in non-Western countries to a lesser extent through the prism of socio-political and economic determinants, and more by tracking mental history and cultural flows. Such a mental path allows redefining the Enlightenment in Croatia focusing on its cosmopolitanism and liberalization.

Keywords: Enlightenment, Enlightenment – Dalmatia and Dubrovnik, Croatia – 18th century, Croatian history of literature – 20th century

Notka o autorze

Anna Boguska (anna.boguska@ispan.waw.pl) – literaturoznawczyni i kulturoznawczyni, doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Instytucie Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania naukowe: współczesna proza chorwacka, zwłaszcza wyspiarska; zagadnienia utopii i dystopii literackich, historia idei i filozofia.

Anna Boguska, PhD (anna.boguska@ispan.waw.pl) – literary scholar and cultural expert, PhD in the Humanities, Assistant Professor at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. Research interests: contemporary Croatian (especially insular) prose, utopian and dystopian studies, history of ideas and history of philosophy.